

SHARQ ALLOMA VA MUTAFAKKIRLARNING ILMIIY MEROSI

Sultonov Husan Otamurod o'g'li

URDU tarix fakulteti 4-kurs talabasi

Annotatsiya: *Maqolada O'zbekiston hududida yashab o'tgan buyuk allamolarning ijodiy faoliyatlari hayotiy davrlari shuningdek, Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Al-Farobiy va boshqa dunyo ilmiga katta xissa qo'shgan buyuk ajdodlarimiz haqida ularning ilmiy asarlari yaratilishi dunyo ilmiga qo'shgan xissalari hozirgi kungacha saqlanib qolgan ilmiy meroslari Yevropa va butun dunyo uchun yaratgan ilmiy ishlari xususida to'xtalib o'tiladi. Al-Xorazmiyning "Al-jabr" asari butun dunyo uchun katta ahamiyatga ega ekanligi unda raqamlash sistemasining yoritilishi "nol" belgisining bo'lishi bu asarning to XVIII asrgacha Yevropa universitetlarida asosiy darslik sifatida o'tilishi yuksak ahamiyatga ega hisoblanadi. Shu bilan birga Al-Farobiy, Al-Farg'oniy, Beruniy va boshqa mutafakkirlarning ham jahon ilmiga qo'shgan xissasi beqiyos hisoblanadi.*

Kalit so'zlar: *al-Majusiyy, Algebra, Bayt-ul-hikmat, Al-Farobiy, "Metofizika", Al-Buxoriy, Bardazbeh.*

IX asrlardan boshlab Movarounnahrda arab yozuvida yozilgan yodgorliklar vujudga kela boshladi. Arablar istilosidan, ya'ni VIII asrdan to XX asr boshlarigacha Movarounnahr, jumladan hozirgi O'zbekiston hududida islom dini va arab yozuviga asoslangan madaniy-ma'naviy rivojlanish hukm surdi. Ma'lumki xalifa Ma'mun davrida (813— 838) Bag'dodda ilm-fan, madaniyat tez sur'atlar bilan rivojlanganligi qadimgi yunon ilmlari keng miqyosda o'rganilib, yunon asarlari ko'plab tarjima etildi, ayniqsa tabiiy fanlar, falsafa ilmlari sohasida katta yutuqlar qo'lga kiritildi. Ilm-fanning ta'siri ostida islomda turli oqimlar, tal-qinlar kuchaydi, xususan, tafakkurni tabiiy ilm va dunyoviy falsafaga yo'llovchi mutaziliya davlat mafkurasi darajasiga ko'tarildi. Bu davr G'arb sharqshunoslik adabiyotida "arab Renessansi" sifatida o'z talqinini topdi. X asrlardan boshlab xalifalikda diniy ilmlar,

an'anaviy oqimlar kuchaydi.

X—XII asrlarga kelib Markaziy Osiyoda mustaqil davlatlarning ustunlikka erishuvi, xalifalik ta'siridan qutilish bu erda ilmiy-madaniy rivojlanish, turli noan'anaviy islomiy oqimlar ismoiliya, mutaziliya, karmatlar harakatlari, tasavvuf kabilarning ham yoyilishiga imkon yaratdi.

Buyuk matematik, astronom va geograf Muhammad al-Xorazmiy VIII asrning oxiri va IX asrning birinchi yarmida yashab ijod etdi. Bu davrda Markaziy Osiyo arab xalifaligi tarkibiga kirar edi. Xorazmiy dunyo faniga g'oyat katta hissa qo'shdi. U algebra fanining asoschisi bo'ldi. "Algebra" so'zining o'zi esa uning "Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala" nomli risolasidan olingan. Uning arifmetika risolasi hind raqamlariga asoslangan bo'lib, hozirgi kunda biz foydalanadigan o'nlik pozitsion hisoblash sistemasi va shu sistemadagi amallarning Yevropoda tarqalishiga sabab bo'ldi. Olimning "al-Xorazmiy" nomi esa "algoritim" shaklida fanda abadiy o'nashib qoldi. Uning geografiyaga doir asari esa arab tilida o'nlab geografik asarlarning yaratilishiga zamin yaratdi. Xorazmiyning "Zij"i Yevropoda ham, Sharq mamlakatlarida ham astronomiyaning rivojlanish yo'lini ko'rsatib berdi. Manbalarda Xorazmiyning ismiga yana al-Majusiy va al-Qutrubbuliy degan atamalar ham qo'shib aytiladi. Bularning birinchisi olim Xorazmiyning asli mahalliy aholisidan, yani otashparastlar (arabcha — "majus" — otashparast degani) oilasidan, balki shu otashparastlik dinining kohinlari oilasidan kelib chiqqanligini, shu bilan birga olimning o'zi yoki otasi majusiy bo'lib, ular islomni keyin qabul qilganligini ko'rsatadi. Xorazmda majusiy-lar islomdan keyin ham uzoq muddat o'z diniy urf-odatlarini saqlab kelgan. Bu haqda Beruniy o'zining "Osori boqiya" asarida guvohlik beradi. Keltirilgan ismlarning ikkinchisi, Xorazmiy mo'ysafidlik yillarini Bag'dod yaqinida Dajla bo'yidagi al-Qutrubbul dahasida o'tkazganligini ko'rsatadi. Odatda arablar biror kishining xarakterli xususiyatlari, hunarlari, sevimli odatlari yoki yashash joylariga karab, unga bir necha xil ism—"nisbalar" beradilar. Xorazmiyning al-Kutrubbuliy ismi ham shu tariqa paydo bo'lgan.

Ma'lumki, al-Ma'mun 809 yiddan Marvda dastlab xalifa Xorun ar-Rashidning noibi, so'ng 813 yildan boshlab xalifa bo'ladi va 819-yili Bag'dodga ko'chadi. Al-

Ma'mun Marvda bo'lganida Xorazmiyni, muvarounnahrlilik va xurosonlik boshqa olimlarni o'z sa-royiga jalb qilgan. Xalifa al-Ma'mun davrida Bag`dodda Markaziy Osiyo va Xurosondan kelgan bir guruh yirik olimlar ijod etgan. Ular orasida Xorazmiy bilan bir qatorda Marvdan Yahyo ibn Abu Mansur, al-Farg`oniy, Habash al-Marvaziy, Xolid ibn Abdumalik al-Marvar-rudiy, Forobdan Abul Abbos al-Javhariy va boshqa olimlar bor edi.

Xorazmiy qalamiga mansub 20 dan ortiq asarlarning faqat 10 tasi bizgacha yetib kelgan. Bular "Aljabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitob" — algebraik asar, "Hind hisobi haqida ki-tob" yoki "Ko'shish va ayrish haqida kitob" — arifmetik asar, "Kitob surat-ul-arz"— geografiyaga oid asar. "Zij", "Asturlob bilan ishlash haqida kitob", "Asturlob yasash haqida kitob", "Asturlob yordamida azimutni aniqlash haqida", "Kitob ar-ruhoma", "Kitob at-ta'rix", "Yahudiylarning taqvimi va bayramlarini aniqlash haqidarisola". Bu asarlarning to'rttasi arab tilida, bittasi Farg`oniyning asari tarkibida, ikkitasi lotincha tarjimada saqlan-gan va qolgan uchtasi hali topilgan emas. Xorazmiyning arifmetik risolasi qachon yozilgani noma'lum. Biroq unda olim algebraik risolasini eslaydi. Demak, bundan Xorazmiy arifmetik risolani algebraik risoladan keyin yozgani ma'lum bo'ladi. Bu risola XII asrda Ispaniyada lotin tiliga tar-jima qilingan. Tarjimaning XIV asrda ko'chirilgan yagona qo'lyoz-masi Kembrij universiteti kutubxonasida saqlanadi. Risola "Dik-sit Algorizmi", ya'ni "Al-Xorazmiy aytdi" iborasi bilan boshlanadi. Bundan keyin Xorazmiy to'qqizta hind raqamining sonlarni ifodalashdagi afzalliklari va ular yordamida har qanday sonni ham qisqa qilib va osonlik bilan yozish mumkinligini aytadi. Asarning lotincha qo'lyozmasida hind raqamlari ko'pincha yozilmay, ularning o'rni bo'sh qoldirilgan yoki ahyon-ahyonda 1, 2, 3, 5 sonlarga mos keladigan hind raqamlari yozilgan. Ko'pincha esa hind raqam-lari o'sha davrda Ovro'poda keng tarqalgan rim raqamlari bilan almashtirilgan.

O'rta asrlarda yashagan Markaziy osiyolik olimlar orasida buyuk astronom, matematik va geograf al-Fargoniy (797-865) salmoqli o'rin egalgaydi. Olimning to'liq ismi Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg`oniydir. Manbalarda uning farg`onalik ekanligidan tashqari deyarli boshqa ma'lumotlar

saqlanmagan. 819-yili al-Ma'mun butun saroy a'yonlari va ulamolari bilan birga Bag'dodga ko'chadi. Ular orasida al-Farg'oni ham bor edi. Shunday bo'lsa ham al-Ma'mun qo'l ostida u tuzgan ilmiy markaz "Bayt ul-hikma"da ishlagan olimlar orasida al-Farg'oniyni nomi eslatilmaydi. Buning sababi, bizningcha, shunday bo'lishi mumkin: u davrda xalifaliqda ikkita rasadxona faoliyat olib borardi, biri Bag'dodning ash-Shammosiya mahallasida va ikkinchisi Damashq yaqinidagi Kasiyun tepaligida edi. Bu rasadxonalarning har birida "Bayt ul-hikma" olimlarining ikkita doimiy guruhlarini ishlar edi. Ana shu olimlarning o'zi rasadxonalari hojatidan kelib chiqib, ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirardilar va umumiy rahbarlik Bag'doddan turib boshqarilardi. Balki al-Farg'oni Damashqdagi olimlar guruhida bo'lishi, al-Ma'mun uni Bag'dodga kelishi bilanoq u erga yuborgan bo'lishi mumkin. Abu Rayhon Beruniyning bir xabari shunday taxminga asos bo'ladi. Uning aytishiga ko'ra, Bag'dod rasadxonasining ishida Yahyo ibn Abu Mansur, al-Xorazmiy va boshqa olimlar, Damashq rasadxonasida esa Xolid ibn Abdumalik va al-Farg'oni bilan birga ikkinchi guruh olimlar ishlaganlar U shuningdek, al-Farg'oniyni Suriya shimolida, Sinjor sahrasida 832—833 yillar Tadmur va ar-Raqqa oralig'ida yer meridiani bir darajasining uzunligini o'lchashda ishtirok etganini ham aytgan.

Al-Farg'oniyni asosiy astronomik asari "Samoviy harakatlar va umumiy ilmiy nujum kitobi" ("Kitob al-harakat as-samo-viya va javomi' ilm an-nujum") XII asrda Ovro'poda lotin tiliga ikki marta va XIII asrda boshqa Yevropa tillariga ham tarjima qilinganidan so'ng, uning lotinlashtirilgan nomi "Alfraganus" shaklida G'arbda bir necha asr davomida keng tarqaladi. Uning bu kitobi shu asrlar davomida Yevropa universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik vazifasini o'tadi. Hozirgi kunda al-Farg'oniyni sakkiz asari ma'lum bo'lib, ularning hammasi astronomiyaga aloqador va birortasi hozirgi zamon tillariga tarjima qilinmagan. Ular quyidagilardir: yuqorida tilga olingan asar, odatda uni "Astronomiya asoslari haqida kitob" nomi bilan ham atashadi — qo'lyozmalari dunyo kutubxonalarining deyarli barchasida bor. "Asturlob yasash haqida kitob" — qo'lyozmalari Berlin, London, Mashhad, Parij va Tehron kutubxonalarida, "Asturlob bilan amal qilish haqida kitob" — birgina qo'lyozmasi Rampur-da (Hindiston), "Al-Farg'oni jadvallari" — qo'lyozmasi Patnada

(Hindiston), "Oyning yer ostida va ustida bo'lish vaqtlarini aniq-lash haqida risola" — qo'lyozmasi Qohirada, "yetti iqlimni hisob-lash haqida" — qo'lyozmalari Gotada va Qohirada, "Quyosh soatini yasash haqida kitob" — qo'lyozmalari Halab va Qohirada saqlanadi. "Al-Xorazmiy "Zij"ining nazariy qarashlarini asoslash" asari Beruniy tomonidan eslatiladi, lekin qo'lyozmasi topilmagan.¹

Forobiy uning taxallusi bo'lib, to'liq nomi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug` Tarxon — jahon madaniyatiga katta hissa qo'shgan Markaziy osiyolik mashhur faylasuf, qomusiy olim. Urta asrning bir qancha ilmiy yutuqlari, umuman Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida taraqqiyparvar ijtimoiy-falsafiy tafakkur rivoji uning nomi bilan bog'liq. Forobiy o'z zamonasi ilm-larining barcha sohasini mukammal bilganligi va bu ilmlar rivo-jiga katta hissa qo'shganligi, yunon falsafasini sharhlab, dunyoga keng tanitganligi tufayli Sharq mamlakatlarida uning nomi ulug`lanib, "Al-Muallim as-soniy" — "Ikkinchi muallim" (Aristoteldan keyin), "Sharq Arastusi" deb yuritilgan. Forobiy turkiy qabilalardan bo'lgan harbiy xizmatchi oilasida, Sirdaryo qirg`og`idagi Forob — O'tror degan joyda tug`ilgan. U tug`ilgan hudud Somoniylar tomonidan boshqarilib, arab xalifaligining shimoliy chegarasi hisoblangan. Forobiy boshlang`ich ma'lumotni ona yurtida oddi. So'ng Toshkent (Shosh), Buxoro, Samarqandda o'qidi. Keyinroq o'z ma'lumotini oshirish uchun arab xalifaligining madaniy markazi bo'lgan Bag`dodga keldi. Bag`dodda bu davrda musulmon dunyosining turli o'lkalaridan, xususan Markaziy Osiyodan kelgan ko'p ilm ahllari to'planishgan edi. U yerga bora turib Forobiy Eron shaharlari — Isfahon, Hamadon, Rayda va boshqa joylarda bo'ldi.

Forobiy qadimgi yunon mutafakkirlari — Platon, Aristotel, Evklid, Ptolemey, Porfiriylarning asarlariga sharhlar yozgan. Ayniqsa, Aristotel asarlari ("Metafizika", "Etika", "Ritorika", "Sofistika" va b.)ni batafsil izohlab, qiyin joylarini tushuntirib bera olgan, kamchiliklarini ko'rsatgan, ayni vaqtda bu asarlarning umumiy mazmunini ochib beruvchi maxsus asarlar yaratgan. Forobiy sharhlari O'rta va Yaqin Sharq ilg`or mutafakkirlarining dunyoqarashini shakllantirishda, ularni Aristotel g`oyalari ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Abu Ali ibn Sino

¹ Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi Toshkent, 2000.

Forobiy sharhlari ("Metafizika" — "Moba'diy tabiat")ni o'qib, Aristotel asarlarini tushunganligini alohida takidlaydi. Forobiyning sharh yozish faoliyati faqat Sharqningina emas, o'rta asr Yevropasini ham yunon ilmi bilan tanishtirishda katta rol o'ynadi. Bu faoliyat uning ilmiy faoliyati taraqqiyoti-ning birinchi bosqichini tashkil etadi. Bu bosqich Forobiyga o'ziga xos maktab xizmatini o'tagan va yangi mavzularda tadqiqotlar olib borish uchun zamin hozirlagan.

Forobiyning ilmiy merosi, umuman, o'rta asr Sharqining madaniy-ma'naviy hayotidan, tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-siyosiy masalalaridan juda boy ma'lumot beradi. Mutafakkir o'z asarlarini o'sha davrda Sharq mamlakatlarida ilmiy-adabiy til hisoblangan arab tilida yozadi. Forobiy shuningdek, arab va fors tillarida falsafiy mazmundagi she'rlar ham yozgan. Forobiy asarlari XII—XIII asrlardayoq lotin, qadimiy yahudiy, fors tillariga, keyinchalik boshqa tillarga tarjima qilinib, dunyoga keng tarqalgan. So'nggi asrlarda ko'chirilgan nusxalari ko'p mamlakatlarning kutubxona va muassasalarida saqlanadi. Toshkentda Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida qadimgi Sharq faylasuflari asarlaridan jami 107 risolani, jumladan, Forobiyning 16 risolasini (arabcha) o'z ichiga olgan "Hakimlar risolalari to'plami" ("Majmuat rasoil al-hukamo", Qo'lyozmalar fondi, 2385-in.) bor. Bu noyob qo'lyozma Forobiy asarlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. To'plamdagi Forobiy risolalari 1975 yili qisman o'zbek tiliga tarjima qilinib nashr etildi.

“Hadis ilmida amir al mo`miniyn” degan sharaflı nomga sazovor bo`lgan Imom al-Buxoriy alohida e`tiborga molik buyuk olimdir. Imom al-Buxoriyning ismi Muhammad, kunyasi Abu Abdulloh, laqabi ba`zan imom al-muhadstisiyn mo`miniyn fi-l-hadis (hadis ilmining amiri, sultoni) va nasabi Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim ibn al-Mug`iyra ibn Bardazbeh ibn Bazazbehdır. So`nggi ikki ismi — ibn Bardazbeh ibn Bazazbehdan ko`rinib tu-ribdiki, imom al-Buxoriyning asl nasabi ajamlarga borib taqaladi. Bu fikr talay adabiyotlarda qayd qilingan bo`lib, ko`pchilik muhaddislarning ta`kid-lashlaricha, «Bardazbeh» so`zi arabcha «zori» (ziroat, dehqonchilik bilan shug`ullanuvchi kishi) ma`nosini bildiradi.²

² Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi Toshkent, 2000.
www.tadqiqotlar.uz

Imom al-Buxoriyning otasi Ismoil edi. Uning kunyasi Abu-l-Hasan bo'lib, o'z davrining etuk muhaddis-laridan, imom Molikning shogird va ashoblaridan biri hisoblangan, tijorat ishlari bilan ham shug'ullangan. Afsuski, hozircha uning qalamiga mansub biror asar haqida aniq ma'lumotga ega emasmiz. Biroq uni Hamad ibn Zayd, imom Molik, Abu Muoviya kabi yirik muhaddislardan hadislar rivoyat qilgani, Abdulloh ibn al-Muborakning suhbatida bo'lib, undan ta'lim olgani haqidagi ma'lumotlar manbalarda keltiriladi. Uning shogirdlaridan esa iroqlik bir qancha olimlar - Ahmad ibn Hafs, Nasr ibn Husayn va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Imom al-Buxoriy «At-Tarix al-kabir» («Katta tarix») asarida otasining tarjimai holi haqida talay ma'lumotlar beradi. Tarixchi al-Hofiz ibn Hibbon o'zining «Kitob as-siqqot» («Buyuk insonlar haqida kitob») nomli asarida Ismoil ibn Ibrohim, ya'ni al-Buxoriyning otasi «Hamad ibn Zayd va Molikdan hadislar rivoyat qilgan, undan esa iroqlik olimlar hadislar naql qilganlar», — deya ta'kidlaydi.

Imom al-Buxoriy yoshligidayoq otasi vafot etib, bolaning tarbiyasi validasi zimmasida bo'lgan. Birmuncha ulg'ayib aqli raso bo'lgach, uning qalbida islomiy ilmlarga, ayniqsa, Payg'ambar (s.a.v.)ning muborak hadislarini o'rganishga va yodlashga moyillik tobora kuchaya boradi. U dastavval Ibn al-Muborak va Vakiy'ning hadislariga oid asarlarini yod oladi. Imom al-Buxoriyning kotibi, uning asosiy tasnifi «Sahih» asari roviylaridan biri bo'lmish Abu Ja'far Muhammad ibn Abu Hotam al-Varroq shunday deb yozadi: «Al-Buxoriyning «Hadislarni yod olish ilhomi menga boshlang'ich maktabda o'qiyotganimda kelgan edi», — deganini eshitganimda, «O'shanda necha yoshda edingiz?» — deb so'radim. U «O'n yoshda, balkim undan ham kichik edim», — deb javob bergandi». Bu misoldan ko'rinib turibdiki, imom al-Buxoriy juda yoshligidan boshlab hadislarini yod olib, bu mashg'ulotga alohida zavq-shavq va qiziqish bilan qaragan.³

Xulosa qilib aytganda Mutafakkirlarimizning qilgan ishlari hozirgacha dunyo ilmida qo'llanilib kelinadi ularning yaratgan asarlarining ko'pchiligi saqlanib qolmagan saqlanib qolgan asarlari ko'plab tillarga tarjima qilinib hozirgacha darslik sifatida o'qitilib kelinadi Buxoriyning hadislarini orqali butun dunyoga islom ilmi

³ Jumayeva Nilufar "Sharq allomalari ilmiy merosi" qo'llanma "Buxoro", 2022
www.tadqiqotlar.uz

uchun mukammal bo'lgan ilmiy kitob sifatida o'rganilib kelinmoqda hozirgi kunga kelib ko'plab allomalarimizning yubileylari keng miqyosda nishonlanib kelinmoqda. Ularning ilmiy merosini o'rganish haligacha davom etib kelinmoqda

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ahmedov B.A. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. Toshkent. 1991
2. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi Toshkent, 2000.
3. Sa'dullaev A. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. Toshkent, "O'qituvchi", 1996.
4. SHirinov T. O'zbek davlatchiligining teran ildizlari. //Ma'rifat, 2001, 5 dekabr
5. Jumayeva Nilufar "Sharq allomalari ilmiy merosi" qo'llanma "Buxoro", 2022.